

Kamil Pawłowski

W SŁUŻBIE MIASTA,
PAŃSTWA I KOŚCIOŁA

Ewangelicki Zakład Diakonijny
w Zabkowicach Śląskich
w latach 1860–1946

W SŁUŻBIE MIASTA,
PAŃSTWA I KOŚCIOŁA

Kamil Pawłowski

W SŁUŻBIE MIASTA, PAŃSTWA I KOŚCIOŁA

Ewangelicki Zakład Diakonijny
w Ząbkowicach Śląskich
w latach 1860–1946

Kraków 2021

Kamil Pawłowski
Uniwersytet Wrocławski
 <https://orcid.org/0000-0002-8215-4251>
 pawlowski.cieplowody@gmail.com

© Copyright by Kamil Pawłowski, 2021

Recenzenci

prof. dr hab. Joanna Szczepankiewicz-Battek
prof. dr hab. Barbara Techmańska

Opracowanie redakcyjne

Dorota Ilnicka

Projekt okładki

Paweł Sepielak

ISBN 978-83-8138-705-7 (druk)
ISBN 978-83-8138-706-4 (PDF)
<https://doi.org/10.12797/9788381387064>

Na okładce wykorzystano zdjęcie siostr diakonis w Ząbkowicach Śląskich, ok. 1910 r., ze zbiorów autora

Publikacja została finansowana ze środków budżetowych na naukę w latach 2017-2019, jako projekt badawczy w ramach programu „Diamentowy Grant” pn.: *Ewangelicki Zakład Diakonijny w Ząbkowicach Śląskich w latach 1860-1946 na tle śląskich instytucji charytatywnych* (DI2016 016546, Umowa nr 0165/DIA/2017/46).

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: publishing@akademicka.pl

Księgarnia internetowa: <https://akademicka.com.pl>

*Pamięci
Babci Bronisławy*

SPIS TREŚCI

Wstęp	11
1. Stan badań	11
2. Cel, zakres i metodyka pracy.	14
3. Źródła	15
4. Omówienie schematu pracy i zastosowanych rozwiązań	17

ROZDZIAŁ I

Diakonia żeńska – powstanie i rozwój (XIX/XX w.)	21
1. Powstanie idei diakonii i jej źródła biblijne.	21
2. Diakonia w Niemczech w XIX w.	22
3. Diakonia żeńska na Śląsku i jej rozwój w XIX i pierwszej połowie XX w.	30

ROZDZIAŁ II

Początki działalności i organizacja ewangelickiej diakonii w Ząbkowicach Śląskich w latach 1860-1890	41
1. Zaplecze socjalne i opieka medyczna w Ząbkowicach Śląskich w pierwszej połowie XIX w.	41
2. Sierociniec <i>Tabeenstift</i> – początek diakonii w Ząbkowicach Śląskich	47
3. Sprowadzenie do Ząbkowic Śląskich sióstr diakonis	57
4. Początkowa infrastruktura zakładu diakonijnego i jej rozwój	61
5. Społeczność sióstr i początki jej działalności	67
6. Pastor Hermann Graeve	78
7. Początki działalności pozamiejscowej	80
8. Podstawy prawne działalności Ewangelickiego Zakładu Diakonijnego	91
8.1. Skład zarządu i zwierzchnicy zakładu diakonijnego (1866-1890)	93

ROZDZIAŁ III

Ewangelicki Zakład Diakonijny i działalność sióstr diakonis na terenie Ząbkowic Śląskich w latach 1890-1914	97
1. Działalność medyczna	97
1.1. Ewangelicki Szpital <i>Bethanien</i>	97
1.2. Dom opieki <i>Emmaus</i>	102
1.3. Posługa wśród chorych (<i>Gemeindepflege</i>)	105
2. Działalność wychowawcza i edukacyjna	105
2.1. Sierociniec <i>Tabeenstift</i>	106
2.2. Szkoła gospodarstwa domowego <i>Luisenheim</i>	110

2.3. Przedszkole (<i>Kleinkinderschule</i>)	113
3. Działalność misyjna	114
4. Nowe inwestycje budowlane	116
4.1. Budowa kościoła sióstr diakonis	128
4.2. Cmentarz sióstr diakonis	131
5. Działalność wydawnicza	132
6. Zarząd zakładu diakonijnego i jego finanse	134
6.1. Duchowni	136
6.2. Przełożone domu macierzystego	141
7. Kwestie finansowe	147

ROZDZIAŁ IV

Rozwój działalności pozamiejscowej w latach 1890-1913	153
--	------------

ROZDZIAŁ V

W czasie wojennej zawieruchy (1914-1919)	193
1. Służba bez broni	194
2. Budowa nowej szkoły gospodarstwa domowego <i>Luisenheim</i>	203
3. Czas wojny – czasem jubileuszy	205
4. Władze zarządu i problemy finansowe	209
5. Działalność pozamiejscowa	212

ROZDZIAŁ VI

Od wielkiego kryzysu do ponownego odrodzenia (1920-1932)	217
1. W dobie kryzysu i inflacji	217
2. Zmiany w strukturze zarządu	224
2.1. Duchowni	225
3. Modernizacja infrastruktury i prace budowlane	229
3.1. Budowa nowego sierocińca <i>Tabeenstift</i>	232
4. Z działalności pozamiejscowej	235
4.1. Szkoła w Legnicy	237
4.2 Szpital <i>Herr-hilf</i> w Szklarskiej Porębie	241
4.3. Misja w Chinach	242

Rozdział VII

Działalność diakonijna a nazistowska rzeczywistość (1933-1946)	245
1. Pod znakiem swastyki – ząbkowicki zakład diakonijny a sytuacja polityczna	245
2. Życie domu	251
3. Ostatnie inwestycje przed wybuchem II wojny światowej	254
4. Okres II wojny światowej	257

5. Ostatnie dni w Ząbkowicach Śląskich (1945-1946)	262
6. Opuszczenie miasta	270

Rozdział VIII

Materialna spuścizna Ewangelickiego Zakładu Diakonijnego	275
1. ZĄBKOWICE ŚLĄSKIE (<i>Frankenstein in Schlesien</i>)	277
1.1. Dom macierzysty siostr diakonis (<i>Diakonissenmutterhaus</i>), ul. Krzywa 6-6a	277
1.2. Kościół diakonijny (<i>Diakonissenkirche</i>), ul. Krzywa 6b	278
1.3. Pierwszy szpital ewangelicki <i>Bethanien</i> , ul. Krzywa 10 (od 1894 r. szkoła <i>Luisenheim</i> , później ochronka <i>Zoar</i> i świetlica <i>Gottestreue</i>)	281
1.4. Dom dla emerytowanych diakonis <i>Elim</i> (<i>Feierabendhaus Elim</i>), ul. Krzywa 8	281
1.5. Dom wypoczynkowy dla siostr diakonis <i>Prinz Albrechtshöhe</i> , ul. Krzywa 11	282
1.6. Pierwszy budynek sierocińca <i>Tabeenstift</i> (<i>Altes Waisen- und Rettungshaus Tabeenstift</i> ; później <i>Joppe</i>), ul. Armii Krajowej 52a	282
1.7. Drugi budynek sierocińca <i>Tabeenstift</i> (<i>Lydda</i> ; później ochronka <i>Zoar</i>), ul. Armii Krajowej 46	283
1.8. Szpital ewangelicki <i>Bethanien</i> , ul. Armii Krajowej 52	283
1.9. Budynek plebanii <i>Sola fide</i> , ul. Armii Krajowej 48	283
1.10. Dom opieki <i>Emmaus</i> (<i>Pflegehaus Emmaus</i>), ul. Kłodzka 2	284
1.11. Budynek Ewangelickiej Szkoły Gospodarstwa Domowego <i>Luisenheim</i> (<i>Ev. Haushaltungsschule Luisenheim</i>), ul. Piastowska 1	285
1.12. Dom dla wdów po pastorach <i>Gottesfriede</i> , ul. Piastowska 8	285
1.13. Nowy budynek sierocińca <i>Tabeenstift</i> (<i>Neues Tabeenstift</i>), ul. Bohaterów Getta 37	285
1.14. Dom mieszkalny dla rzemieślników i robotników <i>Graevestift</i> , ul. Legnicka 6	286
1.15. Cmentarze siostr diakonis (<i>Schwesternfriedhof/Diakonissenfriedhof</i>), ul. 1 Maja oraz ul. Piastowska	286
2. LEGNICA (<i>Liegnitz</i>)	287
2.1. Budynek szkoły <i>Elisabethschule</i> , ul. Tarasa Szewczenki 8-10	287
2.2. Budynek internatu <i>Elisabethheim</i> , ul. Sejmowa	288
3. KACZORÓW (<i>Ketschdorf</i>) – Dom wspólnoty ewangelickiej <i>Emmastift</i> , ul. Kamiennogórska 9	288
4. JEDLINA-ZDRÓJ (<i>Charlottenbrunn</i>) – Dom mieszkalny dla rzemieślników i robotników <i>Gottes-segen</i> , ul. Cmentarna 4	289
5. KOPANIEC (<i>Seiferschau</i>) – Dom wspólnoty ewangelickiej <i>Gottesgruß</i> , Kopaniec 40	289
6. MIĘDZYRZECZE (<i>Haidau</i>) – Dom wypoczynkowy dla dzieci (<i>Kindererholungsheim</i>) <i>Kramstastift</i>	290
7. OPOLNICA (<i>Giersdorf</i>) – Dom wypoczynkowy dla diakonis i nauczycielek ewangelickich <i>Hedwigshaus</i> , Opolnica 1	290
8. JANOWICE WIELKIE (<i>Jannowitz</i>) – Dom wypoczynkowy dla siostr diakonis <i>Dankbarkeit</i> , ul. Demokratów 24	291
9. SZKLARSKA PORĘBA (<i>Schreiberhau</i>)	291
9.1. Ewangelicki Szpital <i>Herr-hilf</i> (<i>Evangelisches Krankenhaus Herr-hilf</i>), ul. Franciszkańska 30	291

9.2. Dom spokojnej starości <i>Freundlichkeit</i> (<i>Altersheim Freundlichkeit</i>), ul. Słoneczna Polana 4 . . .	292
9.3. Dom wypoczynkowy <i>Stillen Winkel</i> (<i>Erholungsheim Stillen Winkel</i>), ul. Słoneczna Polana 3 . . .	292
Zakończenie	295
Aneks 1	299
Aneks 2	303
Aneks 3	305
Bibliografia	307
Wykaz skrótów	325
Wykaz ilustracji	327
Wykaz tabel i wykresów	329
Streszczenie	331
Summary	335
Indeks osobowy	339

WSTĘP

Zadaniem pracy jest ukazanie historii, rozwoju i działalności Ewangelickiego Zakładu Diakonijnego w Ząbkowicach Śląskich, funkcjonującego w tym niewielkim śląskim miasteczku od połowy XIX w. do czasu zakończenia II wojny światowej¹. Zadania tej instytucji, w skład której wchodziło niezwykle bogate zaplecze infrastrukturalne, działającej w ramach idei Misji Wewnętrznej, zrodzonej w Niemczech na początku XIX w., realizowane były przez ewangelickie siostry diakonis, których misja powołana została do życia w miejscowości Kaiserswerth przez pastora Theodora Fliednera. Siostry diakonis, posługujące wśród chorych i potrzebujących, zajmujące się opieką nad dziećmi i ich wychowaniem, opierając idee swojej pracy na ewangelicznym wzorze miłości bliźniego, w wyraźny sposób zapisały się na kartach historii Ząbkowic Śląskich, jak również Kościoła ewangelickiego.

1. Stan badań

Sama idea diakonii żeńskiej na terenie Śląska, jak przedstawiono na kartach rozdziału I niniejszej pracy (tam również dokonano zestawienia najważniejszej literatury), doczekała się kilku opracowań, zarówno przedwojennych, jak i powojennych. Tematyka historii poszczególnych domów macierzystych sióstr diakonis, które działały na terenie historycznego Śląska do 1945 r., w tym domu macierzystego w Ząbkowicach Śląskich (stanowiącego centrum administracyjne i gospodarcze Ewangelickiego Zakładu Diakonijnego), nie była natomiast jak do tej pory podejmowana w ujęciu całościowym. Literatura dotycząca poszczególnych domów macierzystych, pochodząca głównie z okresu sprzed 1945 r., ma w większości przypadków charakter wydawnictw okolicznościowych, ujmujących najważniejsze wydarzenia z przeszłości, a w ich treści dominują zagadnienia wyznaniowe².

¹ Praca jest efektem grantu badawczego pt. *Ewangelicki Zakład Diakonijny w Ząbkowicach Śląskich w latach 1860-1946 na tle śląskich instytucji charytatywnych*, realizowanego w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego „Diamentowy Grant” (nr rej. DI2016 016546, nr umowy 0165/DIA/2017/46).

² Najważniejsze pozycje dotyczące historii poszczególnych domów macierzystych, funkcjonujących w granicach historycznego Śląska, przywołane zostały w rozdziale I, w części poświęconej rozwojowi śląskiej diakonii żeńskiej.

Analogicznie wygląda również sytuacja Ewangelickiego Zakładu Diakonijnego w Ząbkowicach Śląskich i działającego w ramach jego struktury organizacyjnej domu macierzystego siostr diakonis. W zdecydowanej większości literaturę dotyczącą historii tej organizacji dobroczynnej stanowią wydawnictwa okolicznościowe, redagowane przez przełożonych zakładu diakonijnego. Na problem ten zwrócił uwagę w 2000 r. Marcin Dziedzic³. Chronologicznie pierwszą próbą ukazania historii ząbkowickiej diakonii była praca, której opracowania podjęli się pastor Ernst Petran oraz siostra przełożona Hedwig von Brauchitsch w roku 1910⁴. Nadano jej wyraźnie charakter wydawnictwa okolicznościowego, opatrzonego bogatym materiałem ilustracyjnym. O wiele szersze, ale w dalszym ciągu epizodyczne ujęcie miała książka autorstwa pastora Ernsta Petrana, która ukazała się w 1916 r. z okazji 50. rocznicy powstania w Ząbkowicach Śląskich domu macierzystego⁵. Pozycję tę, pomimo wykorzystania do jej opracowania wielu materiałów źródłowych, w dalszym ciągu trudno uznać za pracę naukową. Kolejną przedwojenną próbą ukazania historii ząbkowickiego zakładu diakonijnego była praca autorstwa pastora Walthera Schüßlera, która ukazała się w roku 1928⁶. Ta jednak również opracowana została w formie wydawnictwa okolicznościowego. Ostatnią pozycją, która poświęcona była historii ząbkowickiego zakładu diakonijnego i ukazała się przed 1945 r., była niewielka praca pastora Walthera Schüßlera z roku 1941⁷. Również działający w ramach ząbkowickiego zakładu diakonijnego sierociniec *Tabeenstift* doczekał się próby ukazania jego historii, co – podobnie jak w przypadku wcześniej przywołanych opracowań – miało charakter wydawnictwa jubileuszowego, wydanego w 1910 r. z okazji 50. rocznicy powstania tej placówki⁸. Przedstawione fakty dowodzą, że do czasu zakończenia II wojny światowej Ewangelicki Zakład Diakonijny nie doczekał się poważnego, monograficznego opracowania swojej historii.

Podobna sytuacja rysuje się w przypadku okresu po 1945 r. W 1954 r. losy ząbkowickich siostr diakonis w latach 1945-1953 przedstawił, opierając się na zapiskach kronikarskich, pastor Walther Schüßler⁹. Sześć lat później na łamach periodyku „Frankenstein-Münsterberger Heimatblatt” ukazał się artykuł Konrada Müllera prezentujący

³ M. Dziedzic, *Budynki dawnych religijnych instytucji charytatywnych*, [w:] M. Dziedzic, J. Organiściak, *Ząbkowickie opowieści*, cz. 2, *Zabytki Ząbkowic Śląskich*, Ząbkowice Śląskie 2000, przyp. 380, s. 469.

⁴ *Die evangelischen Diakonissenanstalt zu Frankenstein Schlesien. Eine Geschichte in Bildern*, Frankenstein 1910.

⁵ E. Petran, *Erinnerungsblätter aus den ersten Jahrzehnten der Geschichte des Diakonissenmutterhauses zu Frankenstein in Schlesien zur Feier des 50jährigen Jubiläums, den 7. Mai 1916*, Frankenstein 1916.

⁶ W. Schüßler, *Die Frankensteiner Anstalten*, Düsseldorf 1928.

⁷ W. Schüßler, *Fünfundsiebzig Jahre Frankensteiner Diakonissenanstalt 1866-1941*, Liegnitz 1941.

⁸ *Das Tabeenstift zu Frankenstein in Schlesien. Ein Rückblick zur Feier seines 50jährigen Bestehens im Jahre 1910*, Diesdorf bei Gäbersdorf 1910.

⁹ W. Schüßler, *Von Frankenstein nach Wertheim. Der Weg eines schlesischen Diakonissenmutterhauses*, „Jahrbuch für Schlesische Kirche und Kirchengeschichte” [dalej: JSKG] 1954, s. 163-179.

w zarysie kwestie funkcjonowania ząbkowickiej diakonii żeńskiej¹⁰. W 1966 r. w miejscowości Wertheim, gdzie po opuszczeniu Ząbkowic Śląskich osiadły siostry diakonisy, ukazała się niewielka, bo licząca 63 strony broszura, opracowana przez pastora Friedricha Buschbecka, poświęcona przedwojennej i powojennej historii domu macierzystego, upamiętniająca 100. rocznicę jego powstania (1866-1966)¹¹. W 1986 r. próbę edytorskiego opracowania kroniki sierocińca *Tabeenstift* podjęła Annemarie Friedemann, publikując zapiski siostry Emmy Süssenbach¹². Kolejno w 1991 r. wydana została w Wertheim skromna książeczka, powielająca w zasadzie informacje zawarte we wspomnianej broszurze z roku 1966¹³. Próba pochylenia się nad kwestią opuszczenia Ząbkowic Śląskich przez siostry diakonisy oraz okresem odradzania się domu macierzystego w niemieckim już Wertheim był tekst pastora Ulricha Huttera-Wolandta (zm. 2020 r.), który ukazał się w roku 1995¹⁴.

Podkreślić należy, iż tematyka działalności i funkcjonowania ząbkowickiej diakonii żeńskiej nie cieszyła się dużym zainteresowaniem badaczy polskich. Jako pierwsze wskazać należy opracowanie wspomnianego już Marcina Dziedzica, stanowiące rozdział pracy poświęconej zabytkom miasta Ząbkowice Śląskie, która ukazała się w roku 2000¹⁵. Autor zawarł tu zarys historii i rozwoju ząbkowickiej diakonii, przedstawiając także materialną spuściznę siostr diakonis, pozostawioną na terenie Ząbkowic Śląskich i poza ich granicami.

Zbiór tekstów dotyczących historii domu macierzystego, obejmujących zarówno okres przed 1945 r., jak i po nim, ukazał się w Wertheim w 2016 r. pod redakcją Corneli Wetterich. Analogicznie jednak jak w poprzednich przypadkach pracę tę trudno uznać za opracowanie naukowe¹⁶. Próby syntetycznego ukazania historii ząbkowickiego zakładu diakonijnego, jak również domu macierzystego i prowadzonej w jego ramach działalności diakonijnej, podjął się w 2019 r. autor niniejszej pracy, przyjmując ramy chronologiczne obejmujące lata 1860-1914¹⁷. Spod pióra autora niniejszej publikacji

¹⁰ K. Müller, *Ihr seid Gehilfen unserer Freude. Au der Geschichte des Diakonissen-Mutterhauses Frankenstein/Schlesien*, „Frankenstein-Münsterberger Heimatblatt” [dalej: FMH] 1960, Nr. 5, s. 2-3.

¹¹ F. Buschbeck, *Diakonissenmutterhaus Frankenstein*, Wertheim am Main 1966.

¹² A. Friedemann, *Chronik des Tabeenstiftes des Diakonissen-Mutterhauses Frankenstein 1945-1951 zur Erinnerung an dessen Gründung vor 125 Jahren*, JSKG 1986, Bd. 65, s. 180-202.

¹³ H. Prengel, *Das Mutterhaus „Frankenstein” in Schlesien 1866 – Das Mutterhaus in Wertheim am Main 1991*, Wertheim am Main 1991.

¹⁴ U. Hutter-Wolandt, *Vertreibung aus Frankenstein in Schlesien und Neubeginn in Wertheim am Main. Schicksal eines Diakonissenmutterhauses in den Jahren 1945 bis 1952*, [w:] idem, *Tradition und Glaube. Zur Geschichte evangelischen Lebens in Schlesien*, Dortmund 1995, s. 253-264.

¹⁵ M. Dziedzic, *Budynki dawnych religijnych instytucji...*, s. 283-289.

¹⁶ *Dienet dem Herrn mit Freuden. Erinnerungen an die Schwestern des Diakonissenmutterhauses Frankenstein*, Hrsg. C. Wetterich, Wertheim 2016.

¹⁷ K. Pawłowski, *I ona bowiem wspierała wielu... Ewangelicka diakonia żeńska na Śląsku na przykładzie Ewangelickiego Zakładu Diakonijnego w Ząbkowicach Śląskich w latach 1860-1914*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” R. 74, 2019, nr 1, s. 5-19.

wyszedł też kolejny tekst poświęcony ząbkowickim diakonisom, ukazujący ich losy w latach 1945-1946¹⁸, jak również skrótkowo przedstawił on rozwój zakładu diakonijnego w książce poświęconej Ząbkowicom Śląskim w latach 1858-1914¹⁹.

2. Cel, zakres i metodyka pracy

Jak wspomniano już wcześniej, głównym i zasadniczym celem niniejszej pracy jest ukazanie historii, rozwoju i działalności Ewangelickiego Zakładu Diakonijnego w Ząbkowicach Śląskich w latach 1860-1946. Biorąc pod uwagę powyższe ustalenia, stwierdzić należy bezsprzecznie, iż temat historii działalności ząbkowickiego zakładu diakonijnego, jak również pracujących w nim siostr diakonis nie doczekał się do tej pory kompleksowego i wyczerpującego opracowania, opartego na zachowanych materiałach źródłowych. W ocenie autora poruszona tematyka pozostaje zagadnieniem niezwykle interesującym i wartościowym, a jednocześnie wielopłaszczyznowym, wymagającym nierzadko interdyscyplinarnego podejścia. Wyjaśnić należy na wstępie przyjęte ramy chronologiczne, otwierające i zamykające główną część pracy. Zakres właściwego przedstawienia podjętej tematyki rozpoczyna rok 1860, oznaczający dla miasta Ząbkowice Śląskie początek działalności dobroczynnej proboszcza miejscowej parafii ewangelickiej – pastora Hermanna Graevego, który to właśnie w tym roku podjął trud założenia sierocińca i przytułku *Tabeenstift*. Ta skromna w pierwszych latach swojego istnienia instytucja stała się z czasem podwaliną, na której gospodarny i dobrze zorganizowany duchowny rozpoczął budowę diakonijnego dzieła dobroczynnego, przekazanego w 1866 r. do prowadzenia siostrom diakonisom, tworząc tym samym Ewangelicki Zakład Diakonijny. Zakres chronologiczny zasadniczej części pracy zamyka rok 1946, oznaczający dla ząbkowickiej wspólnoty siostr diakonis moment opuszczenia miasta, związanego z trwającym wówczas procesem wysiedleńczym wynikającym z włączeniem Śląska w granice administracyjne Rzeczypospolitej Polskiej. Autor pracy w dwóch przypadkach celowo wykroczył poza przyjęty zakres chronologiczny. Pierwszy raz ma to miejsce w rozdziale I, poświęconym historii idei diakonii żeńskiej, powstałej na początku XIX w., drugi raz następuje to w zakończeniu niniejszej pracy. Przywołano wówczas dzieje wysiedlonej z Ząbkowic Śląskich wspólnoty diakonijnej, która po 1945 r. swoją działalność wznowiła na terenie dzisiejszych Niemiec, w miejscowości Wertheim.

Powracając do kwestii celów badawczych, jakie przyjął autor pracy, wskazać należy trzy zasadnicze obszary, które stały się dla niego głównymi polami badawczymi.

¹⁸ K. Pawłowski, *Losy Ewangelickiego Zakładu Diakonijnego w Ząbkowicach Śląskich w latach 1945-1946. Przyczynek do dziejów ewangelickiej diakonii żeńskiej na Śląsku*, „Sobótka” R. 74, 2019, nr 4, s. 37-49.

¹⁹ K. Pawłowski, *Ząbkowice Śląskie... jak Feniks z popiołów. Od wielkiego pożaru do Wielkiej Wojny (1858-1914)*, Ząbkowice Śląskie 2021, s. 75-81.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

ARCHIWUM PAŃSTWOWE WE WROCŁAWIU (APWr)

Zespół: **Śląski Konsystorz Ewangelicki we Wrocławiu (ŚKE)**

- sygn. I/194, Acta der Königl. General-Superintend. der Provinz Schlesien, betreffend die Diakonissen Anstalt Frankenstein, Vol. I, 1864-1923.
- sygn. I/1739, Acta Einweihung und Jubelfeiern von Kirchen, Kapellen und Anstalten, Vol. I.
- sygn. I/1759, Acta betr. Übernahme der Gemeindepflegestaionen durch die NSU, Vol. I, 1938-1939.
- sygn. I/1766, Acta gen. betr. Diakonissen Angelegenheiten, Vol. I, 1887-1906.
- sygn. I/1767, Acta gen. betr. Diakonissen Angelegenheiten, Vol. II, 1907-1939.
- sygn. II/1903, Acta betr. der Anstellung eines Geistlichen bei der evangl. Diakonissen Anstalt in Frankenstein, Vol. I, 1881-1904.
- sygn. II/1904, Acta betr. der Ausstellung eines Geistlichen bei der evangl. Diakonissen Anstalt in Frankenstein, Vol. II, 1904-...
- sygn. II/1905, Acta betr. Diakonissen-Anstalt zu Frankenstein i. Schl., Vol. III, 1909-1926.
- sygn. II/1906, Acta betr. Diakonissen-Anstalt Bethanien in Frankenstein, Elisabethschule in Liegnitz, Vol. I, 1937-...
- sygn. V/1273, Acta betr. den Kandidaten der evangelischen Theologie Hermann Theodor Ehrenhold Graeve.
- sygn. VI/27, Acta der Königl. Generalsuperintend. der Provinz Schlesien betreffend die Angelegenheiten der Superintendentur Frankenstein-Münsterberg.
- sygn. VI/152, Acta der Königl. Generalsuperintend. der Provinz Schlesien betreffend Einweihung von Kirchen, Vol. III, 1887-1900.
- sygn. VI/416, Diakonissen u. Anstalten und Diakonie.

Zespół: **Konserwator Zabytków Prowincji Śląskiej (KZPŚ)**

- sygn. 149, Evangelische Diakonissenanstalt in Frankenstein.

Zespół: **Urząd Stanu Cywilnego w Świdnicy**

- sygn. 50, Księga zgonów USC Świdnica 1897 r., t. 2, akt nr 552.

ARCHIWUM PAŃSTWOWE WE WROCŁAWIU

ODDZIAŁ W KAMIEŃCU ZĄBKOWICKIM (APKZ)

Zespół: **Akta Miasta Ząbkowic Śląskich (AMZ)**

- sygn. 2, H. Pieh, Frankensteiner Geschichten aus älterer und neuer Zeit.

Zespół: Starostwo Powiatowe w Żąbkowicach Śląskich

- sygn. 51, Sprawy Niemców.

GEHEIMES STAATSARCHIV PREUßISCHER KULTURBESITZ IN BERLIN (GSPK)**Handschriften, Chroniken, Ortsgeschichten**

- XVII. HA, Rep. 135, Nr. 1449, Chronik der Stadt Frankenstein und des Herzogtums Münsterberg, [1720-1821].

Ministerium des Innern, Volkswohlfahrt

- HA, Rep. 77 B, Nr. 1101, Acta betr: das Joseph Scholz'schen Waisen Institut zu Frankenstein, [1864-1907].

EVANGELISCHE ZENTRALARCHIV IN BERLIN (EZAB)**Evangelischer Oberkirchenrat der Evangelischen Kirche der altpreußischen Union (1850-1963) (EOEK), Kirchenprovinz Schlesien (Breslau, Görlitz) einschl. Polnisch-Oberschlesien**

- sygn. 7/14406, Frankenstein/Schlesien, I 1856-III 1929.
- sygn. 7/15552, Diakonissenanstalt in Frankenstein/Schlesien, IV 1884-XII 1913.
- sygn. 7/15553, Diakonissenanstalt in Frankenstein/Schlesien, II 1916-IX 1958.

Gustav-Adolf-Werk (vor 1945)

- sygn. 2001/2912, Frankenstein, Schlesien (1859-1933).

Berliner Missionsgesellschaft (BM)

- sygn. 1/6996, Acta der Gesellschaft zur Beförderung der evangelischen Missionen unter den Heiden betreffend Missionshilfsverein Frankenstein-Münsterberg.
- sygn. 1/1928, Acta der Berliner Missionsgesellschaft betreffend Diakonissenhaus Frankenstein 1909-1950.

Bibliothek

- sygn. 2015/581, 50 Jahre Kirchgemeinde Heinrichau 1872-1922, Breslau 1922.

ARCHIWUM DAS EV. DIAKONISSEN-MUTTERHAUS FRANKENSTEIN E.V. IN WERTHEIM (EDMV)**Zbiór kronik**

- Berichte über Stationen von Hedwig Gräfin von Stosch 1. Oberin, [rkps].
- Abschrift aus dem Gedenkbuch der Familie Graeve 1858, [rkps].
- Haus Chronik von Mutter von Brauchitsch 1909-1918, [rkps].
- Chronik des Tabeen-Stifts [1886-1941], [rkps].
- Chronik des evang. Diakonissen-Mutterhauses am Main [5. April 1946-22. Juli 1948], [rkps].
- Chronik Tabeenstift 1945-1947, [rkps].
- Aus Margaretha Richard Tagebuch, [rkps].

Zbiór teczek

- Teczka: Statuten und Stiftungen.
- Teczka: Oberin Diakonisse Hedwig Gräfin von Stosch, Oberin Diakonisse Hedwig von Brauchitsch, Oberin Diakonisse Marlene Petran, Oberin Diakonisse Elfriede Petran.
- Teczka: Berichte und Briefe von Oberin Hedwig Gräfin von Stosch, Briefe und Berichte über Mutter von Brauchitsch.
- Teczka: Herr Pastor Schüßler, Bischof D. Zänker, Direktor Schmidt, H. Metzler.
- Teczka: Mutterhausberichte 1900-.
- Teczka: Statistiken ab 1945.
- Teczka: Sup. Graeve, Herr Pastor Petran, Dienstanweisung, Herr Pastor Buschbeck.
- Teczka: Transport 1946.
- Teczka: Teczka zawierająca dokumenty własnościowe Ewangelickiego Zakładu Diakonijnego w Żąbkowicach Śląskich.

Zbiór druków

- Haus- und Berufs- Ordnung der Diakonissen-Anstalt für Kinder- und Armenpflege zu Frankenstein, Diesdorf bei Kuhnern [1872].
- Ordnungen für Aufnahme und die Ausbildung der Schwestern des Diakonissenmutterhauses zu Frankenstein, [1910].
- Schwestern-Verzeichnis der evangelischen Diakonissenanstalt zu Frankenstein i. Schl., Dezember 1905.
- Schwestern-Verzeichnis der evangelischen Diakonissenanstalt zu Frankenstein i. Schl., Dezember 1912.
- Schwestern-Verzeichnis der evangelischen Diakonissenanstalt zu Frankenstein i. Schl., Dezember 1913.
- Schwestern-Verzeichnis der evangelischen Diakonissenanstalt zu Frankenstein i. Schl., Dezember 1919.
- Schwestern-Verzeichnis der evangelischen Diakonissenanstalt zu Frankenstein i. Schl., Dezember 1920.
- Schwestern-Verzeichnis der evangelischen Diakonissenanstalt zu Frankenstein i. Schl., Dezember 1923.
- Schwestern-Verzeichnis der evangelischen Diakonissenanstalt zu Frankenstein i. Schl., Dezember 1927.
- Schwestern-Verzeichnis der evangelischen Diakonissenanstalt zu Frankenstein i. Schl., Dezember 1929.
- Schwestern-Verzeichnis der evangelischen Diakonissenanstalt zu Frankenstein i. Schl., Dezember 1930.
- Schwestern-Verzeichnis der evangelischen Diakonissenanstalt zu Frankenstein i. Schl., Dezember 1931.
- Schwestern-Verzeichnis der evangelischen Diakonissenanstalt zu Frankenstein i. Schl., Dezember 1932.
- Schwestern-Verzeichnis der evangelischen Diakonissenanstalt zu Frankenstein i. Schl., Dezember 1933.
- Schwestern-Verzeichnis der evangelischen Diakonissenanstalt zu Frankenstein i. Schl., Dezember 1935.

STRESZCZENIE

Inicjatorem powstania Ewangelickiego Zakładu Diakonijnego w Ząbkowicach Śląskich był miejscowy pastor Hermann Graeve. W 1860 r. założył on w mieście pierwszą ewangelicką instytucję dobroczynną, którą był przytułek i sierociniec Tabeenstift. W celu poszerzenia zakresu działalności w 1866 r. pastor Graeve sprowadził do Ząbkowic Śląskich ewangelickie siostry diakonis i przy dzisiejszej ul. Krzywej założył dom macierzysty, tym samym powołując do życia Ewangelicki Zakład Diakonijny. Pierwszą przełożoną domu macierzystego była siostra Hedwig von Stosch. Wśród celów, jakie realizować miał zakład diakonijny, wskazać należy przede wszystkim opiekę i wychowanie młodzieży żeńskiej. Kierownictwo instytucji leżało w kompetencjach zarządu zakładu diakonijnego, w skład którego wchodził (prócz siostry przełożonej) przedstawiciele duchowieństwa ewangelickiego oraz osoby świeckie, w dużej mierze członkowie rodzin szlacheckich i arystokratycznych.

W 1862 r. ząbkowiczanie Karl Friedrich Lamm zapisał miejscowej parafii ewangelickiej swój dom, położony przy ul. Krzywej, gdzie w 1868 r. otwarto ewangelicki szpital Bethanien. Jego prowadzenie powierzono najpierw diakonisom z Wrocławia, później zaś siostrom z Ząbkowic Śląskich. W latach 1873-1874 wzniesiono nowy budynek domu macierzystego, w latach 1879-1881 zaś powstał drugi budynek sierocińca Tabeenstift. Wtedy też pierwszy sierociniec otrzymał nazwę Joppe, nowy budynek zaś Lydda. W 1882 r. powstała plebania przeznaczona dla pracującego w zakładzie diakonijnym duchownego, nazwana Salem, zaś w 1885 r. rozbudowano istniejący dom macierzysty. Pięć lat później działalność ząbkowickich sióstr rozszerzono o posługę w domu opieki dla osób starszych i przewlekle chorych, który ulokowano w budynku mieszczącym się przy ul. Kłodzkiej. Otrzymał on nazwę Emmaus.

Oprócz działalności na terenie Ząbkowic Śląskich siostry diakonis pracowały także na terenie licznych stacji diakonijnych, rozsianych na terenie całego Śląska. Pierwsza taka stacja powstała w 1867 r. w Walimiu. Stacje diakonijne były powoływane do życia przez właścicieli miejscowych majątków, rady parafialne, Ewangelickie Związki Kobiet i Panien, jak również przez fabrykantów. W ramach swojej działalności poza domem macierzystym siostry diakonis prowadziły żłobki i przedszkola, świadczyły podstawowe usługi pielęgniarские, a także brały czynny udział w życiu lokalnych społeczności parafialnych. Jedną z osób, która najwyraźniej zapisała się w historii rozwoju zamiejscowej pracy ząbkowickich diakonis, była Maria von Kramsta z Morawy koło Strzegomia, która fundowała liczne obiekty przeznaczone na przedszkola, domy

parafialne, domy wypoczynkowe i domy opieki, których prowadzenie przekazywała siostrzom z Ząbkowic Śląskich.

Na przełomie XIX i XX w. siostry diakonis prowadziły w Ząbkowicach Śląskich szpital ewangelicki Bethanien i dom opieki Emmaus oraz posługiwały jako pielęgniarki środowiskowe wśród miejscowej ludności. Pod ich opieką znajdował się także sierociniec Tabeenstift, przyjmujący pod swój dach nie tylko młodzież osieroconą, ale również tę kierowaną do Ząbkowic Śląskich w ramach resocjalizacji. Od 1894 r. siostry prowadziły także szkołę gospodarstwa domowego Luisenheim. Swoją pracę poświęcały one także najmłodszym, prowadząc żłobek i przedszkole. Co ciekawe, od 1909 r. jedna ząbkowicka diakonisa przebywała na misji na terenie Chin.

W latach 1893-1894 przy ul. Kłodzkiej wzniesiono nowy budynek szpitala Bethanien, a w jego pierwotnej siedzibie zaczęła funkcjonować wspomniana szkoła Luisenheim. W 1897 r. przy ul. Legnickiej wzniesiono budynek mieszkalny dla ubogich robotników i rzemieślników, który otrzymał nazwę Graevestift. W celu zapewnienia zakwaterowania dla emerytowanych diakonis, w 1894 r. powstał w Ząbkowicach Śląskich dom o nazwie Elim. W latach 1902-1904 r. dokonano przebudowy domu opieki Emmaus i tak powstał większy, nowoczesny obiekt. Nowe skrzydło domu macierzystego było gotowe pięć lat później.

W kolejnych latach prowadzono liczne prace modernizacyjne przy budynku szpitala Bethanien i szkoły Luisenheim, a w 1911 r. wzniesiono nową plebanię, która otrzymała nazwę Sola fide. W tym samym roku zakupiono budynek położony przy skrzyżowaniu ul. Armii Krajowej i Krzywej, który po pracach adaptacyjnych przeznaczono na mieszkania dla sióstr diakonis oraz duchownych wraz z rodzinami, nazwany Prinz-Albrechts-Höhe. Istotną inwestycją była trwająca w latach 1894-1895 budowa kościoła sióstr diakonis przy ul. Krzywej, który pełnił jednocześnie funkcję kościoła parafialnego.

W 1906 r. siostra Hedwig von Stosch złożyła urząd przełożonej domu macierzystego. Jej następczynią została siostra Hedwig von Brauchitsch. Czas jej kierowania ząbkowicką wspólnotą przypada na okres trwania I wojny światowej, kiedy to w zabudowaniach zakładu diakonijnego funkcjonowały lazarety, a ząbkowickie siostry kierowane były do pracy w szpitalach wojskowych działających zarówno na terenie Śląska, jak i poza granicami kraju. Okres po zakończeniu I wojny światowej zapisał się w historii zakładu diakonijnego jako czas kryzysu, związanego przede wszystkim z postępującą inflacją. Problemy finansowe nie spowodowały jednak zastoju w działaniach zmierzających do modernizacji infrastruktury zakładu diakonijnego. Z powodzeniem ukończono prace związane z budową nowej siedziby szkoły Luisenheim przy ul. Piastowskiej. W latach 1925-1926 przy ul. Bohaterów Getta w Ząbkowicach Śląskich wzniesiono nowy gmach sierocińca Tabeenstift. W 1928 r. zakład diakonijny stał się właścicielem szkoły żeńskiej w Legnicy, którą w kolejnych latach poddano gruntownej przebudowie i modernizacji. Również w tym czasie prowadzono prace budowlane

w ewangelickim szpitalu Herr-Hilf w Szklarskiej Porębie, przekazanych ząbkowickim siostronom diakonisom w 1919 r.

Ostatnim rozdziałem w historii społeczności sióstr diakonis w Ząbkowicach Śląskich był czas przejścia władzy w Niemczech przez Adolfa Hitlera. Polityka nazistowska miała duży wpływ na działalność ząbkowickiej diakonii żeńskiej, co przejawiało się m.in. w przejmowaniu prowadzonych przez siostry stacji diakonijnych (żłobków i przedszkoli), jak również przejścia w 1938 r. szkoły w Legnicy. W czasie trwania II wojny światowej siostry diakonisy zostały zaangażowane w pracę w lazaretach wojskowych, mieszczących się zarówno w Ząbkowicach Śląskich, jak i poza granicami miasta. Działalność ząbkowickiego zakładu diakonijnego na terenie Śląska zakończyło wysiedlenie ludności niemieckiej. Siostry diakonisy, razem z ich podopiecznymi z sierocińca, opuściły Ząbkowice Śląskie w sierpniu 1946 r.

Po zakończeniu II wojny światowej pochodzące z Ząbkowic Śląskich diakonisy w dalszym ciągu prowadziły swoją działalność w miasteczku Wertheim na terenie Niemiec. Na Śląsku pozostawiały jednak dużą spuściznę materialną w postaci licznych budynków (szpitali, domów opieki), które w znacznej większości zostały zaadaptowane na cele mieszkalne.

Słowa kluczowe: Śląsk, historia Śląska, Ząbkowice Śląskie, diakonia, działalność dobroczynna

SUMMARY

In the Service of the Town, State and Church

The Evangelical Diaconic Centre in Ząbkowice Śląskie
in the years 1860–1946

The local pastor Hermann Graeve was an initiator of creating the Evangelical Diaconic Centre in Ząbkowice Śląskie. In 1860, he founded in this town the first evangelical charitable institution. It was the refuge and orphanage Tabeenstift. In order to broaden the scope of such activity, in 1866 the pastor Graeve brought evangelical sisters deaconesses to Ząbkowice Śląskie, and he established in today's Krzywa Street a parent home, establishing in fact the Evangelical Diaconic Centre. The sister Hedwig von Stosch was the first Mother Superior of this parent house. Among tasks which were to be realised by the diaconic centre one should indicate, first of all, care and breeding of female youth. The management of the institution fell under competence of the diaconic centre's board which comprised (in addition to the Mother Superior) representatives of evangelical clergy and laymen – mostly the members of noble and aristocratic families.

In 1862, Karl Friedrich Lamm from Ząbkowice bequeathed his house to a local evangelical parish. It was a building in Krzywa Street, where in 1868 the evangelical hospital Bethanien was opened. The management of the hospital was originally entrusted to deaconesses from Wrocław, and later to sisters from Ząbkowice Śląskie. In 1873-1874, a new building of the parent home was erected, and in 1879-1881 the second building of the orphanage Tabeenstift was constructed. At that time, the first orphanage received a new name, i.e. Joppe, and the new building was called Lydda. In 1882, a vicarage, intended for a priest working in the diaconic centre, was erected and named Salem. In 1885, the parent home was extended. Five years later, the activities of sisters from Ząbkowice were broaden by service in a care home for older people and chronic ill persons. This home was located in a building in Kłodzka Street and was called Emmaus.

Besides the activity in Ząbkowice Śląskie, sisters deaconesses worked in many diaconic stations organised throughout Silesia. The first station was created in Walim in 1867. Diaconic stations were established by owners of local estates, parish councils, Evangelical Associations of Women and Maidens as well as fabricants. Within the activities outside the parent home, sisters deaconesses run nurseries and nursery schools, providing basic nursing services, and participated in the life of local parish

communities. Maria von Kramsta from Morawa near Strzegom was one of the persons who made a great history in the development of non-local work of deaconesses from Ząbkowice. She founded many facilities intended for nursery schools, parish houses, holiday homes, and care homes, which management was entrusted by her to sisters from Ząbkowice Śląskie.

At the turn of the 20th century, sisters deaconesses run in Ząbkowice Śląskie the evangelical hospital Bethanien and the care home Emmaus. They also served as visiting nurses among local people. Furthermore, they managed the orphanage Tabeenstift which accepted not only parentless youth but also adolescents directed to Ząbkowice Śląskie within resocialisation. Since 1894, sisters also run the household school Luisenheim. Moreover, they dedicated their work to the youngest children, running a nursery and a nursery school. Interestingly enough, since 1909, one deaconess from Ząbkowice participated in a mission organised in China.

In 1893-1894, a new building of the hospital Bethanien was erected in Kłodzka Street, and its original location began to function as the residence of the abovementioned school Luisenheim. In 1897, a residential house for poverty-stricken workers and craftsmen was erected in Legnicka Street. It was named Graevestift. In 1894, in order to provide accommodation for retired deaconesses, a home called Elim was established in Ząbkowice Śląskie. In the years 1902-1904, the care home Emmaus was rebuilt, and a bigger, modern facility arose. A new wing of the parent home was ready five years later.

In subsequent years, many modernisation actions were conducted at the buildings of the hospital Bethanien and the school Luisenheim. In 1911, a new vicarage was constructed. It received a name of Sola fide. In the same year, a building at the junction of Armii Krajowej Street and Krzywa Street was bought. After adaptation work, it was intended for flats of sisters deaconesses and priests, along with their families, and it was called Prinz-Albrechts-Höhe. The erection of the church of sisters deaconesses in Krzywa Street, undertaken in the years 1894-1895, was important investment. This temple acted as a parish church.

In 1906, the sister Hedwig von Stosch resigned from being the superior of the parent home. The sister Hedwig von Brauchitsch became her successor. She managed the community from Ząbkowice during the First World War. At that time, buildings of the diaconic centre included lazarets, and sisters from Ząbkowice were sent to work in military hospitals functioning both in Silesia and outside the country. The period after World War One made a history of the diaconic centre as a time of crisis, connected primarily with growing inflation. Fortunately, financial problems did not trigger stagnation in activities devoted to modernisation of infrastructure of the diaconic centre. Work related to the erection of a new residence of the school Luisenheim in Piastowska Street was successfully finished. In 1925-1926, a new edifice of the orphanage Tabeenstift was constructed in Bohaterów Getta Street within Ząbkowice Śląskie. In 1928, the diaconic centre became the owner of girls' school in Legnica. In

subsequent years, the school was thoroughly rebuilt and modernised. At the same time, construction work was conducted in the evangelical hospital Herr-Hilf in Szklarska Poręba. This hospital was given to sisters deaconesses from Ząbkowice in 1919.

The time of taking power in Germany by Adolf Hitler constituted the last chapter of the discussed history concerning the community of sisters deaconesses from Ząbkowice Śląskie. Nazi politics influenced significantly the activity of the female diaconia from Ząbkowice, which was manifested for example in seizing the diaconic stations (nurseries and nursery schools) run by sisters, as well as in seizing the school in Legnica in 1938. During the Second World War, sisters deaconesses were involved in work for military lazarets located both in Ząbkowice Śląskie and outside the town. The activity of the diaconic centre from Ząbkowice in Silesia was ended with displacement of German people. Sisters deaconesses left Ząbkowice Śląskie, along with their charges from the orphanage, in August 1946.

After the end of the Second World War, deaconesses from Ząbkowice Śląskie continued their activity in the town of Wertheim in Germany. However, they left great tangible heritage in Silesia – the heritage in the form of many buildings (hospitals, care homes), which were largely adjusted for residential purposes.

Keywords: Silesia, history of Silesia, Ząbkowice Śląskie, diaconia, charitable activity

Książa jest udaną próbą przedstawienia w sposób całościowy i kompleksowy dziejów ząbkowickiego Zakładu Diakonijnego (...). Dzięki rozległej tematyce nie sposób nie zauważyć, że ma ona charakter interdyscyplinarny i łączy w sobie zagadnienia z zakresu historii, historii sztuki i architektury czy religioznawstwa.

z recenzji prof. dr hab. Beaty Techmańskiej

Przedstawiona monografia cechuje się wyjątkowo wysokim poziomem zarówno merytorycznym, jak i metodologicznym. (...) Wyniki przeprowadzonej przez Autora kwerendy źródłowej są doprawdy imponujące.

z recenzji prof. dr hab. Joanny Szczepankiewicz-Battek